

حمید آیتی

مربی پژوهشی، پژوهشکده فرهنگ و هنر جهاد دانشگاهی

مالکیت معنوی در آثار هنری با تأکید بر هنرهای تجسمی

چکیده

«مالکیت معنوی» مجموعه‌ای از فعالیت‌های ذهنی انسان است که ارزش تجاری دارد. از آن‌جا که امروزه با گسترش ارتباطات، آفرینش یک اثر، نوعی حرفه و منبع کسب درآمد محسوب می‌شود، مجموعه قواعد و قوانینی بر روابط بین صاحب اثر و عرصه‌کننده آن و نیز حکومت، حاکم است. مالکیت معنوی در یک تقسیم‌بندی کلی به دو بخش «مالکیت‌های ادبی و هنری» و «مالکیت‌های صنعتی» تقسیم می‌شود. در بخش اول، به دلیل اختلاف دیدگاه‌هایی عمدتاً اقتصادی، ایران هنوز به قراردادهای جهانی مربوطه نپیوسته، اما در بخش دوم، ایران به کنوانسیون پاریس ملحق گردیده است. هر پدیدآورنده، دارای دو حق است: حق مادی و حق معنوی. برای حراست از این حقوق و در جهت حفظ منافع پدیدآورندگان، شایسته است دولت اقداماتی را در سه بخش قضایی، اجرایی و تقنینی به عمل آورد. هدف از انتشار این مقاله، آگاهی و دست‌یابی پدیدآورندگان اثر به این چشم‌انداز کلی است که پس از خلق یک اثر چه نوع حقوق مادی و معنوی برای آنان تحقق می‌یابد؟ اگرچه ممکن است در نگاه نخست، بنظر برسد آثار مربوط به هنرهای تجسمی از دامنه بیشتری برخوردار بوده و مخاطبان عمده این نشریه را تشکیل می‌دهند، لیکن به دلیل حاکم بودن اصول و مبانی واحد بر انواع آثار هنری و ادبی و ضرورت آگاهی رسانی جامع، آن را به گونه‌ای مستقل بررسی نکرده‌ایم چرا که وقوف بر این آگاهی‌ها، بدون شناخت مالکیت معنوی در تمامی ابعاد و اشکال آن، امکان‌پذیر نیست.

کلید واژه‌ها: مالکیت معنوی، مالکیت ادبی و هنری، حق مادی، حق معنوی، قراردادهای بین‌المللی.

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۸/۲/۶

E-mail: ayati@acecr.ac.ir

مقدمه

«مالکیت معنوی»، مجموعه‌ای از فعالیت‌های ذهنی انسان است که دارای ارزش تجاری است. از این رو چه بسا کاربرد واژه «دارایی معنوی» به جای آن مناسب به نظر آید. چنانچه بخواهیم جلوه‌ها و مصادیق مالکیت معنوی را احصا کنیم از آثار ادبی و هنری مانند کتاب، رساله، نمایشنامه، شعر، ترانه، سرود، اثر سمعی و بصری، اثر موسیقی، هنرهای تجسمی مانند نقاشی، تصویر، طرح، نقش، پیکره، اثر معماری، اثر عکاسی و... شروع شده، به آثار فنی همچون اختراع، طرح صنعتی، دانش فنی، نرم‌افزارهای رایانه‌ای و نیز به آثار تجاری مانند نام تجاری، علامت تجاری، اسرار تجاری (مانند فرمول کوکاکولا) ختم خواهد گردید.

زمانی بود که استفاده از آثار دیگران، مثلاً نوشته‌ای از یک نویسنده یا دانشمند، منوط به هیچ اجازة‌ای از او نبود و حتی در صورت انتساب آن به دیگری، هیچ مجازاتی استفاده کننده را تهدید نمی‌کرد. در زمان‌های دور، زکات علم، نشر آن قلمداد می‌شد و صاحب علم و دانش، انتظار نداشت تا حق مادی و اجرتی را بابت علم خود مطالبه کند. اما امروزه با گسترده شدن ارتباطات و تخصصی شدن فعالیت‌ها، آفرینش یک اثر، یک حرفه و منبع کسب درآمد است. بنابراین، حکومت‌ها سعی کرده‌اند با تدوین قوانین مناسب، این مقوله را تحت نظم درآورند. سرآغاز پرداختن به مقوله «حق مؤلف» به پیدایی صنعت چاپ در اواخر قرن پانزدهم میلادی برمی‌گردد. در واقع، جنبش اصلاح مذهب و اندیشه‌های حاکم بر عصر رنسانس در سده‌های ۱۶ و ۱۷ و تکیه این نهضت‌ها بر حقوق و آزادی‌های فردی و اعتراض‌ها و سرسختی‌های نویسندگان و هنرمندان، دولت‌های اروپایی را بر آن داشت تا حقوق پدیدآورندگان را در جنبه‌های مادی و معنوی به رسمیت بشناسند و آن را در قوانین موضوعه خود بگنجانند. این

قوانین به تدریج در این کشورها بسط یافته، تکمیل گردیدند و بیش از دو قرن است که در اروپا و امریکا سابقه جدی دارند.

از آن‌جا که مخاطب عمده این نشریه، هنرمندان، فرهیختگان و اهل قلم هستند، کوشش نگارنده بر این بوده که با گشودن پنجره‌ای هرچند کوچک، آنان را با کلیات موضوع و مباحث حقوقی مربوط به آثارشان و تبعات مادی و معنوی مترتب بر آن آشنا کند و بایی را برای تعمق و مطالعات بعدی، پیش روی‌شان بگشاید.

روش تحقیق

روشی که در تدوین این تحقیق به کار گرفته شده، کتابخانه‌ای و مبتنی بر جمع‌آوری منابع بوده است.

۱) مالکیت معنوی در قوانین ایران

الف) مالکیت‌های ادبی و هنری

نخستین قانون نسبتاً جامع در زمینه حق مؤلف در ایران «قانون حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان» است که در سال ۱۳۴۸ به تصویب رسید و مشتمل بر ۳۳ ماده است. در ماده ۲ این قانون، انواع اثرهای مورد حمایت به شرح زیر ذکر گردیده است:

۱- کتاب و رساله و جزوه و نمایشنامه و هر نوشته دیگر علمی و فنی و ادبی و هنری.

۲- شعر و ترانه و سرود و تصنیف که به هر ترتیب و روش نوشته یا ضبط یا نشر شده باشد.

۳- اثر سمعی و بصری به منظور اجرا در صحنه نمایش یا پرده سینما یا پخش از رادیو یا تلویزیون که به هر ترتیب و روش، نوشته یا ضبط یا نشر شده باشد.

۴- اثر موسیقی که به هر ترتیب و روش، نوشته یا ضبط یا نشر شده باشد.

۵- نقاشی و تصویر و طرح و نقش و نقشه جغرافیایی ابتکاری و نوشته‌ها و خط‌های تزئینی و هرگونه اثر تزئینی

¹ intellectual property

بر طبق ماده ۱ این قانون: «حق تکثیر یا تجدید چاپ و بهره‌برداری و نشر و پخش هر ترجمه‌ای با مترجم یا وارث قانونی او است. مدت استفاده از این حقوق که به وراثت منتقل می‌شود از تاریخ مرگ مترجم، سی سال است. حقوق مذکور در این ماده قابل انتقال به غیر است...».

ماده ۳ قانون مقرر می‌دارد: «نسخه‌برداری یا ضبط یا تکثیر آثار صوتی که بر روی صفحه یا نوار یا هر وسیله دیگر ضبط شده است، بدون اجازه صاحبان حق یا تولیدکنندگان انحصاری یا قائم‌مقام قانونی آنان برای فروش ممنوع است. حکم مذکور در این ماده شامل نسخه‌برداری یا ضبط یا تکثیر از برنامه‌های رادیو و تلویزیون یا هرگونه پخش دیگر نیز خواهد بود».

از قوانین و مقررات دیگری که در همین زمینه بعد از انقلاب اسلامی وضع گردیده، می‌توان از قانون مطبوعات (مصوب ۱۳۶۴)، اهداف و سیاست‌ها و ضوابط نشر کتاب (مصوب ۱۳۶۷ شورای عالی انقلاب فرهنگی)، ضوابط عام تأسیس مراکز، مؤسسات، انجمن‌ها و کانون‌های فرهنگی هنری و نظارت بر آنها (مصوب ۱۳۶۷ شورای عالی انقلاب فرهنگی) و قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه (مصوب ۱۳۷۹) یاد کرد.

شایان ذکر است هنوز ایران به کنوانسیون بین‌المللی «برن» مربوط به مالکیت‌های ادبی و هنری نپیوسته است.

ب) مالکیت‌های صنعتی و تجاری

قوانین مربوط به مالکیت‌های صنعتی و تجاری در ایران از سابقه بیش‌تری برخوردار است و مهم‌ترین آنها، یعنی «قانون ثبت علائم و اختراعات» در سال ۱۳۱۰ به تصویب رسیده که قانون مربوط به علائم تجاری و صنعتی مصوب ۱۳۰۴ را نسخ کرد. اسم تجاری نیز در قوانین ایران در قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ مورد اشاره قرار گرفته است.

و اثر تجسمی که به هر طریق و روش به صورت ساده یا ترکیب به وجود آمده باشد.

۶- هرگونه پیکره (مجسمه).

۷- اثر معماری از قبیل طرح و نقشه ساختمان.

۸- اثر عکاسی که با روش ابتکاری و ابداع پدید آمده باشد.

۹- اثر ابتکاری مربوط به هنرهای دستی یا صنعتی و نقشه قالی و گلیم.

۱۰- اثر ابتکاری که بر پایه فرهنگ عامه (فولکلور) یا میراث فرهنگی و هنر پدید آمده باشد.

۱۱- اثر فنی که جنبه ابداع و ابتکار داشته باشد.

۱۲- هرگونه اثر مبتکرانه دیگر که از ترکیب چند اثر از اثرهای نامبرده در این فصل پدید آمده باشد.

طبق ماده ۱۲ این قانون: «مدت استفاده از حقوق مادی پدیدآورنده موضوع این قانون که به موجب وصیت یا وراثت منتقل می‌شود از تاریخ مرگ پدیدآورنده، ۳۰ سال است و اگر وارثی وجود نداشته باشد یا بر اثر وصایت به کسی منتقل نشده باشد، برای همان مدت به منظور استفاده عمومی در اختیار وزارت [فرهنگ و ارشاد اسلامی] قرار خواهد گرفت».

ماده ۲۲ این قانون اظهار می‌دارد: «حقوق مادی پدیدآورنده موقعی از حمایت این قانون برخوردار خواهد بود که اثر برای نخستین بار در ایران چاپ یا پخش یا نشر یا اجرا شده باشد و قبلاً در هیچ کشوری چاپ یا نشر یا پخش و یا اجرا نشده باشد».

ماده ۷ نیز مقرر می‌دارد: «نقل از اثرهایی که انتشار یافته است و استناد به آنها برای مقاصد ادبی و علمی و فنی آموزشی و تربیتی به صورت انتقاد و تقریظ با ذکر مأخذ در حدود متعارف مجاز است».

قانون مهم دیگری که در سال ۱۳۵۲ به تصویب رسید «قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی» است.

ایران در سال ۱۳۳۷ به کنوانسیون بین‌المللی پاریس برای حمایت از مالکیت صنعتی و تجارتي و کشاورزی ملحق شده است.

گفتنی است مرکز جهانی دو قرارداد بین‌المللی «برن» و «پاریس»، «سازمان جهانی حقوق مالکیت‌های فکری (WIPO)»^۱ خوانده می‌شود که چهاردهمین سازمان تخصصی سازمان ملل متحد به شمار می‌آید. این مرکز در سوئیس مستقر است. «WIPO» ترویج حمایت مالکیت معنوی در سراسر جهان را مقصود همت خود قرار داده و عضویت در آن، تعهدی به اجرای مفاد قراردادهای «برن» و «پاریس» برای اعضا دربردارد.

ج) حقوق مادی و معنوی اثر

در ارتباط با حقوقی که پدیدآورنده از اثر خود برخوردار می‌شود به دو نوع حق باید اشاره کرد: «حق مادی» و «حق معنوی». حق بهره‌برداری انحصاری ناشی از تکثیر یا نمایش یا عرضه عمومی اثر که دربردارنده منافع مادی است، «حق مادی» خوانده می‌شود (آیتی، ۱۳۷۵). این حق دو ویژگی دارد: قابل انتقال بودن و موقت بودن. جنبه‌های گوناگون حق مادی از این قرار است:

۱- حق نشر و تکثیر،

۲- حق عرضه و اجرا،

۳- حق اقتباس، تلخیص و تبدیل،

۴- حق ترجمه،

۵- حق استفاده از پاداش و جایزه.

«حقوق معنوی»، مزایایی است قانونی و غیرمادی و مربوط به شخصیت پدیدآورنده یک اثر فکری که به موجب آن وی برای همیشه از یک دسته از حقوق برخوردار می‌گردد (آیتی، ۱۳۷۵). این حقوق غیرقابل انتقال و نامحدود به زمان است. جنبه‌های گوناگون حق معنوی به این قرار است:

- ۱- حق تصمیم‌گیری در مورد انتشار اثر،
- ۲- حق انتساب (حق نامگذاری بر روی اثر)،
- ۳- حق حرمت اثر (حق اعمال تغییر در اثر)،

۲) مالکیت‌های فکری و نظام بین‌المللی

پیوستن ایران به قراردادهای بین‌المللی «حق مؤلف» و «کپی‌رایت» از دیرباز محل مناقشه بوده است. مخالفان الحاق ایران به کنوانسیون بین‌المللی بر این نظرند که غربی‌ها قرن‌های دراز است که همه آثار علمی و تألیفات ارزشمند دانشمندان و متفکران ما را به رایگان برده‌اند و از این طریق، سرمایه‌های کلانی اندوخته‌اند، بی‌آنکه اجرتی به پدیدآورندگانشان بپردازند. پس چرا ما باید اینک ناچار باشیم با پذیرفتن قراردادهای جهانی در این معامله نابرابر به آن‌ها هزینه گزاف پرداخت کنیم؟ این دیدگاه تصریح می‌کند که این امر، ناشران وطنی را به لحاظ اقتصادی در مقایسه با ناشران خارجی در وضع ضعیفی قرار می‌دهد و مقرون به صرفه نیست.

در مقابل، دیدگاه دیگری معتقد است: اولاً مقاومت در برابر جریان فراگیر و همگانی قانونمندی در عرصه جهانی، امری است غیرهوشیارانه و غیرمتمدنانه و از سوی دیگر با عنایت به حجم گسترده تولید آثار سینمایی و موسیقایی و حتی ادبی و مطلوبیت مظاهر فرهنگی ایران در انظار بسیاری از کشورهای دنیا و همچنین وجود تعداد بی‌شمار ایرانیان مقیم خارج، معلوم نیست که به لحاظ اقتصادی، پیوستن ایران متضمن منافی نباشد (محمد بیگی، ۱۳۷۴). به هر حال تا این زمان هنوز ایران به کنوانسیون «برن» مربوط به مالکیت‌های ادبی و هنری ملحق نگردیده است.

۳) هنرهای تجسمی

مفاهیمی که توسط عناصر بصری مانند خط، نقطه، سطح، شکل، رنگ، بافت و غیره ابراز می‌گردند از طریق

^۱ World Intellectual Property Organization

هنرهای تجسمی قابل درک و دریافت هستند. بسیاری از نویسندگان کتابهای هنری؛ نقاشی، سفالگری، پیکرتراشی، صنایع دستی، معماری، تصویرسازی، خوشنویسی، عکاسی، گرافیک و طراحی صنعتی را از اقسام هنرهای تجسمی به شمار آورده‌اند. (نامی، ۱۳۷۱)

ماده ۲ قانون حمایت حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان که اثرهای مورد حمایت را برشمرده، در بندهای ۵، ۶، ۷، ۸ و ۹ به شرح زیر از گونه‌های مختلف هنرهای تجسمی یاد کرده است:

ماده ۲: اثرهای مورد حمایت این قانون به شرح زیر است:

۱- ...

۵- نقاشی، تصویر، طرح و نقش و نقشه جغرافیایی ابتکاری و نوشته‌ها و خط‌های تزیینی و هرگونه اثر تزیینی و اثر تجسمی که به هر طریق و روش به صورت ساده یا ترکیبی به وجود آمده باشد.

۶- هرگونه پیکره (مجسمه)

۷- اثر معماری از قبیل طرح و نقشه ساختمان

۸- اثر عکاسی که با روش ابتکاری و ابداع پدید آمده باشد.

۹- اثر ابتکاری مربوط به هنرهای دستی یا صنعتی و نقشه قالبی و گلیم

به نظر می‌رسد به دلایل زیر، شیوه نگارش بندهای مذکور ایرادهای متعددی دارد:

۱- با توجه به آن که ماده ۱ همین قانون، «ابتکار» را از عناصر لازم برای شناسایی هر اثر محسوب داشته، کاربرد آن در چند بند از ماده ۲، نوعی تکرار و زیاده‌گویی است که متون قانونی باید عاری از این نقیصه باشد.

۲- اثر تجسمی، تنها در قسمت پایانی بند ۵ ذکر شده، حال آن که تمامی بندهایی که قبلاً بر شمردیم گونه‌هایی از اثر تجسمی به حساب می‌آیند. بهتر این است که همه این گونه‌ها به طور منجسم و یکجا مورد اشاره قرار گیرند.

۳- همین پراکنده‌گویی درباره «طرح و نقشه» وجود دارد؛ از یک سو در بند ۵ به موارد طرح، نقاشی، تصویر، نقشه و اثر تزیینی اشاره گردیده، بدون آن که توضیحی در مورد این مفاهیم نزدیک به هم داده باشد. از سوی دیگر در بند ۷ از طرح و نقشه ساختمان و در بند ۹ از نقشه قالبی و گلیم سخن رانده است.

اثر عکاسی: که در قالبی ابتکاری و هنری پدید آمده نیز مورد حمایت قانون است. برخی از کارشناسان، عکاسی را کاری هنری به معنای حقیقی ندانسته‌اند زیرا به نظر آنان در این رشته، نقش ابزار و وسایل بیش از نقش فعالیت‌های فکری و دستی انسان است. آن‌ها معتقدند در عکاسی، وسیله مکانیکی که به کار می‌رود نقش اساسی را ایفا نموده و بنابراین از نظر ماهیت با سایر کارهای هنری متفاوت است. این استدلال مورد قبول همه حقوقدانان واقع نشده و در عمل نیز اثر عکاسی اصیل و ابتکاری در پاره‌ای از کشورها از جمله ایران و فرانسه در ردیف کارهای هنری به شمار آمده است. (صفایی، ۱۳۷۵) در مورد آثار عکاسی اضافه می‌نماییم اگر به زعم مخالفان، مدد گرفتن از وسایل مکانیکی، وجهی منفی به شمار می‌آید، این استدلال در مورد آثار سینمایی که در آن از انواع ترفندها و فنون تدوین استفاده می‌شود و یا در مورد آثار موسیقی که امروزه به کمک سازهای کاملتر نسبت به گذشته، کیفیتی عالی‌تر یافته و بسیاری از رشته‌های دیگر نیز باید صادق باشد. در انگلستان [مانند بسیاری از کشورهای دیگر]، هنگامی که یک اثر عکاسی در نتیجه سفارش، پدید می‌آید مالکیت فیلم یا نگاتیو همراه با حق تکثیر^۱ آن به سفارش دهنده منتقل نمی‌گردد. در این صورت عکاس مالک نگاتیو بوده و می‌تواند آن را نزد خود نگه دارد. بنابراین سفارش دهنده فاقد این امکان خواهد بود که تعداد بیشتری از آن را چاپ کند، مگر در قرارداد خلاف آن ذکر شده باشد. همچنین عکاس حق

^۱. Copyright

امر مورد بازنگری قرار گرفته، تحولات و نیازهای جدید در این قوانین مد نظر قرار گیرند. به ویژه متناسب ساختن مجازات‌ها با نوع سوءاستفاده‌های به عمل آمده در این زمینه، قانونمند کردن قراردادهای عرضه انتشار با تأکید بر حفظ منافع پدیدآورندگان و نیز تعدیل چارچوب‌های نظارتی و ممیزی در فرایند تولید کتاب، فیلم و آثار موسیقایی از جمله این اقدامات است.

نتیجه‌گیری

برخلاف گذشته‌های دور که هر نوع بهره‌گیری و استناد به فرآورده‌های ذهنی اندیشمندان مجاز بود، در جهان امروز، تولید آثار فکری جنبه حرفه‌ای یافته و با انگیزه‌های کسب درآمد همراه است. از این رو، دولت‌ها از جهت حفظ حقوق فردی، سعی می‌کنند با تدوین قواعد و مقررات، از حقوق پدیدآورندگان حمایت کنند. این حمایت تنها محدود به «حق مادی» (دریافت اجرت و دستمزد) نیست، بلکه «حق معنوی» آفرینشگر (از جمله حق تصریح نام او بر اثر و جلوگیری از تحریف و تغییر اثر به وسیله دیگران) را نیز در برمی‌گیرد.

اینک گسترش ارتباطات بین‌المللی در دنیای امروز و تنوع و گستردگی آثار ادبی و هنری و صنعتی، اهمیت مقوله مالکیت معنوی را در گستره جهانی، بیش از پیش شدت بخشیده و دولت‌ها سعی کرده‌اند با پیوستن به میثاق بزرگ بین‌المللی، این حقوق جهان‌شمول را توسعه و تحکیم بخشند. متأسفانه تعامل ما در این خصوص با جهان خارج یا اندک است یا اصلاً وجود ندارد. مضافاً این‌که در حوزه داخلی نیز قوانین مربوط، کهنه، نارسا و ناکافی هستند.

شایسته است با اهتمام حقوقدانان، ادیبان، هنرمندان، متخصصان و دست‌اندرکاران، برنامه‌ریزی‌های جدی و اقدامات عملی مؤثر در این زمینه صورت گیرد.

ندارد برای هر منظور مثلاً چاپ آن روی جلد یک نشریه غیر معتبر - از روی نگاتیو آن چاپ نماید و باید در این هنگام رضایت سفارش دهنده را که مالک حق تکثیر است به دست آورد.

اثر معماری: از قبیل طرح و نقشه ساختمان در بند ۷ از ماده ۲ قانون ذکر گردیده است. این گونه آثار اگر دارای ویژگی ممتاز و ابتکاری و واجد جنبه هنری باشند مورد حمایت بوده و پیاده کردن مشابه آن طرح و نقشه در ساختمانی دیگر توسط مالک یا شخص دیگر، مستلزم کسب رضایت معمار ساختمان اول خواهد بود.

۴) یافته‌های تحقیق

امروزه حقوق مالکیت‌های معنوی به‌ویژه در بخش مالکیت‌های ادبی و هنری در ایران اهمیت فراوانی یافته است. توسعه فزاینده فیلم‌های سینمایی، آثار موسیقایی و کتاب بر این اهمیت بیش از پیش افزوده است (محمد بیگی، ۱۳۷۹). به نظر می‌رسد برای جبران کاستی‌های موجود در این رابطه باید سه راهکار قضایی، اجرایی و تقنینی در عرصه حقوق داخلی، مطمح نظر قرار گیرد.

در بخش قضایی، به دلیل ضعف در دکتین و رویه قضایی موجود، از جهت عدم تضييع حقوق پدیدآورندگان و سپردن امر داوری به قضات متخصص، شایسته است شعبه‌های ویژه‌ای تشکیل گردد و نیز مراکز مشاوره‌ای برای پاسخگویی حقوقی به آفرینشگران عرصه ادب و هنر در منازعاتشان با ناشران و عرضه‌کنندگان آثارشان تأسیس شود.

در بخش اجرایی، لازم است دولت از تشکیل اتحادیه‌های پدیدآورندگان حمایت مادی و معنوی به عمل آورده، در بخش سیاستگذاری کلان در این حوزه به ایفای نقشی راهگشا و جدی‌تر بپردازد.

در بخش قانونگذاری، بجا است قوانین ناقص و کهنه گذشته با مساعدت حقوقدانان، کارشناسان و متخصصان

فهرست منابع

- آیتی، حمید (۱۳۷۵)، حقوق آفرینش‌های فکری، تهران، انتشارات حقوقدان.
- صفایی، سید حسین (۱۳۷۵)، حقوق مدنی و حقوق تطبیقی، تهران، انتشارات میزان.
- محمد بیگی، علی اعظم (۱۳۷۴)، بررسی دیدگاه‌های رایج درباره حقوق مؤلف، روزنامه همشهری، ش ۸۲۳ (۱۱ آبان).
- محمد بیگی، علی اعظم (۱۳۷۹)، بررسی نظام ملی حق مؤلف در ایران، تهران، انتشارات روش.
- نامی، غلامحسین (۱۳۷۱)، مبانی هنرهای تجسمی، تهران، انتشارات توس.

